

schap van Den Haag. Hij was in dat geval dus een wereldlijk bestuurder, maar is geen historicus.

Van Creveld behandelt de rabbijnen achtereenvolgens. Hij heeft nieuwe aanwijzingen gevonden dat de eerste al in 1706 of 1708 in functie was. De achttiende eeuw wordt snel afgedaan, want op bladzijde 32 zijn we al in de Franse Tijd. De auteur meldt dat in Den Haag zich geen splitsing in de gemeente heeft voorgedaan zoals in Amsterdam, waar een kleine groep 'verlichte' joden een eigen gemeente stichtte. Van Creveld geeft daarvoor geen andere verklaring dan dat de parnassiem in Den Haag 'de bakens tijdig verzet' hebben. Ook de negentiende eeuw wordt wel erg beknopt behandeld. Op bladzijde 48 zijn we bij opperrabbin Tobias Tal, die in 1895 in Den Haag kwam wonen. Kortom, het grootste deel van het boek betreft de laatste eeuw. Daarover verschaft Van Creveld veel zakelijke informatie, waartussen echter geen patroon zichtbaar wordt. Integendeel, de periode na de oorlog wordt zelfs heel sterk kroniekmatig.

Natuurlijk zijn er enkele thema's aan te wijzen die samenhangen met de taak der (opper)rabbijnen: de pastorale zorg, het handhaven van de halacha, toezicht op de kasroet en dergelijke. Een visie ontbreekt. Desalniettemin biedt Van Creveld soms boeiende kijkjes op het joodse geestelijk leven in een 'christelijke' samenleving — niet in het minst dankzij zijn impliciete stellingnames, bijvoorbeeld inzake de weigering tot nauwe samenwerking met de liberaal-joodse gemeenten. Opperrabbin Isaac Maarsen — aan wie drie hoofdstukken worden gewijd — was een geharnast tegenstander van welke soort 'reform' dan ook: wie geen orthodoxe jood is, is geen jood. In opperrabbin A.B.N. Davids vond hij een medestander die hem in 1930 schreef: 'Indien men in het kerkgenootschap *uitsluitend* wil zien een vereeniging van Joden voor *godsdienstige* belangen, dan zullen zy, wien deze godsdienstige belangen onverschillig zijn, niet langer meer lid willen blijven' (118). Wat de Nationale Vergadering in 1796 had gedecreteerd — de staat erkent geen joodse 'naties' meer, zij kent het jodendom slechts als godsdienst —, kon in orthodoxe joodse kring nadien zo niet worden verstaan. Maarsen en zijn opvolgers waren fel tegen gemengde huwelijken gekant: 'het verbod van gemengd huwen dient om te voorkomen dat het joodse *volk* opgaat in de omgeving' (124; cursivering van mij). Zij gingen ook niet in op verzoeken om tot het jodendom te worden toegelaten. Van Creveld noemt af en toe assimilatie — bijvoorbeeld de assimilant mr. L. E. Visser — maar hij gaat op dat probleem niet in. Er spoken figuren door het boek van wie niets naders wordt verteld, zoals dr. Horn, of over wie we wel graag meer achtergrond hadden vernomen, zoals F. Weinreb.

Dit boek laboreert dus aan enkele mankementen: het is onevenwichtig van opzet en uitwerking en er zitten nogal wat onnodige foutjes in (honorus causa — tot viermaal toe —, Goselings in plaats van Goseling, Koekenheim in plaats van Kukenheim, enzovoort). Aan de sefardische gemeente wordt, als een ondergeschoven kind, slechts incidenteel aandacht besteed. Eigenlijk is dit boek vooral een vervolg op D. S. van Zuidens *De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage* uit 1913.

A. H. Huussen jr.

F. Guwy, *Voltaire, help! De Hollandse ervaringen van Voltaire en de invloed op zijn denken* (Amsterdam: Balans, 1995, 183 blz., f32,50, ISBN 90 5018 274 7).

Dit vlot leesbare boekje voert de lezer naar de eeuw van Voltaire, de achttiende eeuw. Op een onderhoudende manier maken we kennis met het leven, de denkbeelden en de wereld van deze filosoof.

François-Marie Arouet — zoals Voltaire werkelijk heette — werd in 1694 in Parijs geboren als de jongste van drie kinderen. Op zijn tiende jaar werd hij naar het gerenommeerde jezuïeten-

college Louis-le-Grand gestuurd, dat een belangrijke invloed op zijn vorming zou uitoefenen. Veelzeggend is ook dat vele van de later bekend geworden filosofen en encyclopedisten dezelfde leerschool hebben doorlopen.

Met zijn vader kon Voltaire niet opschieten en de vader op zijn beurt wist niet wat hij met de zoon aan moest. Om zijn jongste zoon op het fatsoenspad te brengen, wist hij gedaan te krijgen dat deze als privé-secretaris van de Franse ambassadeur in de Republiek meeinging naar Den Haag. De ambassadeur vond de jonge dichter echter een 'hopeloos geval' en stuurde hem terug naar Parijs. Eenmaal terug in Parijs bracht zijn vlijmscherpe pen hem al snel in moeilijkheden, wat uiteindelijk leidde tot een verblijf in de Bastille.

In 1722 was hij in het gezelschap van een rijke gravin weer in Holland. In zijn brieven is hij lovend over dit land, over de tolerantie, het landschap, de welvaart en de geringe afstand tussen elite en 'gepeupel'. Hij liet zijn werk bij Hollandse uitgeverij drukken, over wie hij overigens niet altijd even vriendelijk schreef. Het tweede land waar Voltaire enthousiast over schreef, was Engeland. Hij bracht zelfs een bezoek aan koning George I. In 1737 brachten zijn geschriften hem wederom in moeilijkheden en moest hij uitwijken naar Holland. In deze periode ontmoette hij Boerhaave en de Newton-kenner 's Gravesande. Vooral met de laatste zou hij nog lang corresponderen.

Voltaire zou de Republiek in totaal vijf maal aandoen. Holland fungeerde voor hem als een soort ideaal, als een voorbeeld voor zijn denkbeelden en als model waarin hij zijn eigen waarden projecteerde. De hier opgedane ervaringen werkten door in zijn denken.

In het hoofdstuk over Voltaire en de religie blijkt dat hij er in feite een leven lang over deed om de streng-jansenistische erfenis van vooral zijn oudere broer van zich af te schudden. Hij ging echter niet zover als zijn mede-encyclopedisten Diderot en D'Holbach door de religie helemaal af te schaffen. In Voltaires visie had de wereld een God nodig. Als God er niet was, had hij uitgevonden moeten worden. Religie had een sociale functie. Met de God van de bijbel en de joden had hij echter niet veel op. Hij vond hem immoreel en wreed.

De relatie tussen Voltaire en Rousseau is een veelbesproken thema. Aanvankelijk was de verhouding tussen die twee redelijk. De ideeën van beide denkers spoorden echter steeds minder. Toen Rousseau zijn aanval op de passie van Voltaire — het theater — opende, werd de verhouding snel slechter. Deze publicatie verscheen op het moment dat het door Voltaire gestichte theater in Ferney (even buiten Genève) goed begon te lopen en Voltaire in Genève, voor hem een ballingsoord, een groeiend succes oogstte. Rousseau vond toneel sociaal nutteloos, immoreel en onnatuurlijk. In het *Contrat Social* stelde hij indirect het burgerlijke karakter van de Verlichting aan de kaak. Voor Voltaire was dit onaantvaardbaar. De polemiek tussen beiden duurde jaren en het kwam nooit meer goed tussen Voltaire en Rousseau.

In 1756 had Voltaire het kasteel in Ferney gekocht, waar hij de laatste twintig jaren van zijn leven doorbracht. Hij investeerde grote sommen in de ontwikkeling van het gebied. Tegen het einde van zijn leven was hij erin geslaagd Ferney uit te bouwen tot een welvarende gemeente. Protestanten en katholieken leefden in zijn gebied vreedzaam naast elkaar. Hij verzette zich tegen onverdraagzaamheid en liet een stroom van pamfletten het licht zien. Hij verdedigde de van moord beschuldigde protestant Jean Calas. Hoewel Calas na gruwelijke martelingen was geëxecuteerd, zette Voltaire van alles in het werk om hem postuum onschuldig verklaard te krijgen.

In het eerste hoofdstuk is de relatie met Holland duidelijk aanwezig. In de latere hoofdstukken is zij minder manifest, zodat je je kunt afvragen of de ondertitel wel helemaal de lading dekt. Het boek, dat niet pretendeert wetenschappelijk te zijn, is voorzien van een lijst van geraadpleegde literatuur, een bescheiden, vooral verklarend, notenapparaat en enkele zwart-wit illustraties.

M. Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Dissertatie Leiden 1994; Groningen: Historische uitgeverij, 1994, 219 blz., f45,-, ISBN 90 6554 141 1).

'Deze studie over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw wil een bijdrage zijn aan de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit, zonder aan die geschiedenis zelf iets toe te voegen'. Zo luidt de eerste, programmatische zin van Myriam Everards proefschrift. Vrouwelijke homoseksualiteit is een historische categorie van veel later datum die alleen ten koste van grove anachronismen op de achttiende eeuw kan worden losgelaten. Mannelijkheid en vrouwelijkheid stonden toen nog niet — zoals in de twintigste eeuw — diametraal tegenover elkaar, maar werden beschouwd als varianten van een één-seksemodel (in de visie van Thomas Laqueur). De relaties tussen vrouwen in die tijd moeten dan ook in hun eigen termen worden geanalyseerd en op hun eigen merites beoordeeld. Everards uitgangspunt daarbij is het andere, het vreemde van de wereld van de achttiende eeuw. Zij benadert die wereld onbevangen en met een rijke verscheidenheid aan bronnen, feit en fictie: dichtbundels, processtukken, egodocumenten, pamfletten, kranten enzovoort. *En détail* onderzoekt zij een aantal relaties tussen vrouwen in de diverse lagen van de samenleving. Vaak zijn die al eerder voorwerp van studie geweest. Een zorgvuldige herlezing van het bronnenmateriaal, een nieuw perspectief of een andere samenhang leidt echter telkens tot eigen conclusies.

De gedichten en romans van Betje Wolff en Aagje Deken maken het burgerlijke waardenpatroon en de deugdenspiegel zichtbaar die hun 'zielsvriendschap' moeten verklaren. De verhouding tussen beide dichters is niet zo zeer niet lesbisch omdat ze niet lichamelijk is geweest als wel omdat ze niet lesbisch *kan* zijn. Hun profane zielsvriendschap past in een tijd waarin God wat is teruggetreden en deugd en zedelijke vervolmaking voorop gaan. Ondeugende speculaties over de erotica voorkomend in de in 1789 geveilde bibliotheek van Wolff en Deken (na hun vertrek naar Frankrijk) pareert Everard door zelf te speculeren over de veilinghouder die dit materiaal wellicht met malicieuze bedoelingen heeft ingestoken. Daardoor zou deze echte veilingcatalogus vergelijkbaar zijn met het bekende spotgenre van gefingeerde catalogi en boedelbeschrijvingen. Zo vervaagt de grens tussen feit en fictie.

Relaties tussen vrouwen in de hogere en lagere strata van de samenleving weken sterk af van dit burgerlijke — en in veel opzichten paradigmatische — midden. Het oeuvre van Belle van Zuylen is een dankbare bron voor *défaits et gestes* van een aristocratische en hoog-patrische *beau monde*. Tot een andere kijk op die libertijnse wereld leidt dit overigens niet, zolang men zich ten minste niet verbaast over de verschillen binnen een patriciaat dat zich deels aristocratisch gedroeg en deels juist een burgerlijke levensstijl voerde. Interessanter is wat Everard meedeelt over de met die mondaine kringen verbonden sfeer van het theater en de daar figurende actrices, de 'economie van het mainteneurschap', de transferwaarde van een actrice die werd overgedaan, en de 'potdeksels' die een maintenée-met-kind respectabel maakten.

Uitgesproken polemisch worden de opvattingen geëvalueerd van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol over vrouwen die mannenkleren zouden hebben gedragen ter vermomming van hun homoseksualiteit. Hier klinkt het verwijt van anachronistisch interpreteren het scherpst. In dit verband wordt het bekende geval van de *Bredasche Heldinne* Maria van Antwerpen, de 'stuurman zonder mast' aan wie Franciscus Lieven Kersteman een pseudo-autobiografie wijdde en die tot tweemaal toe als man verkleed een huwelijk aanging, aan een nauwgezette herlezing onderworpen.

De zelfkant van de samenleving onderzoekt Everard via de unieke reeks processen tegen vrouwen in Amsterdam tussen 1792 en 1798, het enige voorbeeld van vrouwen die wegens 'onnatuurlyke vuyle verrichtingen' werden vervolgd. Zorgvuldig nuancerend komt zij tot een andere afweging dan Theo van der Meer die deze gevallen heeft aangebracht. Zij plaatst het